

کتابنامه فرق اسلامی: آزمونی در زبان پارسی

حجت ا... حسن لاریجانی^۱

چکیده: مقاله حاضر کتابنامه فرق اسلامی به زبان فارسی است. تأکید بر زبان فارسی به آن قصد صورت گرفته است که وضعیت و توانایی زبان فارسی برای پاسخگویی به محققان و پژوهشگران مورد آزمون قرار گیرد. موضوعهای مورد توجه این کتابنامه ریشه‌شناسی، ریشه‌ها، پراکندگی جغرافیایی آنها، واژه‌شناسی، نوگرایی درباره فرق اسلامی، علوم اسلامی، فرق اسلامی در ایران و... است.

مقدمه

طرح تهیه، تدارک، و تدوین چارچوبهای اصولی برای کتابشناسی فرق اسلامی به زبان فارسی در واقع یکی یا بخشی از ارکان کتابشناسی اسلامی است، و چارچوبهای اصولی برای کتابشناسی فرق اسلامی آزمونی برای تدارک، تدوین، و تهیه چارچوبهای اصولی کتابشناسی اسلامی نیز خواهد بود. تا زمان حاضر کتابشناسی اسلامی که همه جهات و جوانب مسائل و مباحث اسلامی را در برگیرد، تهیه و تدوین نشده است و هر آنچه تاکنون نشر شده مربوط به محدوده موضوعی خاص یا زبان (های) خاصی بوده است. آثار برجسته بروکلیمان، سزگین، استوری و... تمامی از نوع کتابشناسیهای اسلامی به شمار می‌روند، و آثار برجسته قدمای جهان اسلام چون رجال طوسی، الفهرست ابن ندیم، اسانید بروجرودی و... نیز از نوع کتابشناسیهای اسلامی به شمار می‌روند و طبیعتاً بر حسب گرایش موضوعی هر یک از مؤلفان این آثار، بخشی از مباحث فرق دیگر و یا موضوعات دیگر نادیده گرفته می‌شود؛ و جامعیت، کلیت و فراگیری

۱. دانشجوی دکتری کتابداری دانشگاه آزاد اسلامی و کارشناس سازمان برنامه و بودجه

کتابشناسیهای اسلامی نقض می‌گردد. از این موارد گذشته طراح کتابشناسی اسلامی به این معنی نیست که همهٔ نتایج و مدارک به همهٔ زبانها در یک یا چند مجلد تهیه و تدارک، و ارائه گردد، بلکه هدف فراهم آوردن زمینه‌های مفهومی برای ارائهٔ کتابشناسیهای اسلامی است.

تأکید بر زبان فارسی به آن قصد صورت گرفته است که وضعیت توانایی زبان فارسی برای پاسخگویی به محققان و پژوهشگران نیز مورد آزمون قرار گیرد. به زعم راقم این سطور شرایط کنونی زبان فارسی به گونه‌ای است که توانایی و ظرفیت تدارک منابع لازم برای مطالعه در زمینهٔ فرق اسلامی در آن فراهم آمده‌است. ترجمه از منابع عربی به فارسی، و ترجمه از زبان فارسی به عربی و بازگرداندن دوباره آنها به فارسی، و دخالت فارسی زبانان در شرایط علمی بخشهای بزرگی از سرزمینهای اسلامی (به‌ویژه پاکستان و هند) این توانایی و ظرفیتها بیشتر هم مورد تأکید قرار می‌گیرد.

مقتضای سیاسی کشور ایران نیز ایجاب می‌کند تا شرایط اطلاعاتی و اطلاع‌رسانی این سرزمین برای پاسخگویی به نیازهای حیات اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی فرق اسلامی مورد ارزیابی دقیق قرار گیرد که طبیعتاً این امر بر زبان فارسی سنگینی می‌کند.

اهمیت و ضرورت

از آغاز حیات اسلام و گسترش آن در سرزمین حجاز و رخنه و نفوذ آن در سرزمینهای پیرامونی و تمدنهای بزرگ در مقطع پیدایش اسلام، مسائل فرقه‌ای وجود داشته و هر از گاهی به صورتی خاص هویدا و آشکار می‌گردید؛ گاه خود را به صورت شیعه، گاه در قالب مکاتب فلسفی، گاه در قالب علوم اسلامی و نگرشها و بینشهای خاص علوم قرآنی و علوم اسلامی و حتی زبان‌شناسی (زبان عربی) متظاهر می‌ساخت. در مواردی نه چندان کم و نه چندان محدود در قالب انقلابات اجتماعی، نهضت‌های دینی، و جنبشهای ملی نیز خود را ظاهر می‌ساخت. جنبش سرداران در خراسان، گرچه علیه مغولان بود ولی میانی مذهب تشیع را در خود داشت، و یا جنبش علویان در گیلان و مازندران که بر ضد شیعهٔ عباسی عمل می‌کرد، و یا جنبش زیدیه، فاطمیون مصر، یا حرکت خوارج که محدوده‌های جغرافیایی جنوبی و حوزه‌های شمالی سرزمین حجاز را در بر می‌گرفت، و امروزه نیز جنبشهای اسلامی در اقصی نقاط سرزمینها در حال شکوفا شدن است.

تمامی فرقه‌ها، جنبشها، مکاتب و ... دارای ادبیات ویژهٔ خود هستند. شناخت، گردآوری، آماده‌سازی و ارائهٔ آنها قالبها و چارچوبهای مناسبی را می‌طلبد که مستلزم شناسایی نسبتاً دقیق حوزه‌های اندیشمندانهٔ مکاتب، فرق، جنبشها، و ... خواهد بود. بدین ترتیب، راهها و روشهای

زیر را برای پیگیری، تهیه، تدارک، و تدوین چارچوبهای اصولی برای کتابشناسی فرق اسلامی (به زبان فارسی) پیشنهاد می‌شود:

- نگرشی تاریخی به پیدایش شعب در اسلام؛
- متون اسلامی به زبان فارسی؛
- متون فارسی دربارهٔ فرق اسلامی؛
- علوم اسلامی به زبان فارسی برای مبانی جستجو در نگرش فرق؛
- کتابشناسیهای گزیدهٔ فرق اسلامی (در زبان فارسی).

روش تحقیق

در مطالعهٔ فرق اسلامی، روش تعیین‌کننده در روش‌شناسی، روشی تاریخی است که به آنکاء شیوهٔ انتقادی اهمیت پیدا می‌کند. در کنار روش تاریخی، در مواردی خاص و محدود و محدود باید از شیوه‌های عملیاتی برای تشخیص اعتبار اسناد استفاده کرد که نوعی عملیات کتابشناسی^۱ است. این جنبهٔ تکنیکی و تخصصی در حوزه‌های مطالعات اسنادی از اعتبار چندانی برخوردار نیست و طبیعتاً محدودهٔ عمل کتابداری در شرایط کنونی و جهانی کتابداری به آن نمی‌پردازد و آن را زیر پوشش نمی‌آورد.

در جهان علوم اسلامی و به اعتبار ارزش‌سندی و گفتاری و بیانی و صحت موارد منقول در کنار علوم چون رجال، درایه، حدیث، تفسیر و ... معرفتی که اهمیت بسیار والایی دارد، دانش اسانید است که به تحلیل مبانی شناخت منقولات، حدیثها روایتها و ... می‌پردازد. در واقع در کنار روش تاریخی و شیوهٔ انتقادی روش اسانید (علم مستندات و منقولات احادیث و روایات) همراه با شیوه‌های تفسیری (تفسیر به رأی و تفسیر مستند به کتاب الهی) نیز وارد می‌شود. از این‌رو، جمع‌بندی از روش‌شناسی یک چارچوب اصلی در اختیار می‌گذارد که حاصل آن منتج به فرآورده‌هایی حقیقی می‌گردد، و روش تحقیق بنا نتایج تحقیق هماهنگی پیدا می‌کند.

۱. روش تاریخی برای بازبینی اسناد و مدارک؛
۲. روش انتقادی برای تعیین صحت و سقم اسناد و مدارک؛
۳. روش فنی (تکنیکی) برای تعیین اعتبار تاریخی اسناد؛
۴. روش اسانید برای تعیین منقولات، احادیث، و روایات که پایهٔ اعتقادی فرق خواهد بود.

برای مستندات روش تحقیق می‌توان به مآخذ زیر رجوع کرد:

۱. برای شرح علوم اسلام^۱
یوافت العلوم و دراری النجوم. تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه، تهران: بنیاد فرهنگ ایران
۲. برای ذکر تاریخ امرای قریش از عرب در دوره اسلام
اصفهان‌ی، حمزة بن حسن، تاریخ پیامبران و شاهان = سنی ملوک الارض و الانبیاء، تهران: بنیاد فرهنگ ایران
۳. برای آخرین برداشت از علوم اسلامی و طبقه‌بندی آن:
رفیعی علامه، علی. "طبقه‌بندی علوم در جهان اسلام". نامه فرهنگ، سال ۴، شماره ۱۳ (بهار ۱۳۷۳)، ۱۱۱-۱۲۸.
۴. برای شناخت علم اسانید:
علم اسانید از حضرت آیت الله بروجردی

۱. نگرشی تاریخی به پیدایش شعب در اسلام

از جهات تاریخی، پس از وفات رسول اکرم (ص)، دسته‌بندی بین مسلمانان به وجود آمد. گرچه در زمان حیات پیامبر نیز اختلافات و دو دستگی‌ها فراوان بود، و از جمله به طایفه منافقان، و نیز پیدایش فرقه کذابیه و حتی جنگ با آنان و از میان بردن سردسته آنان، می‌توان اشاره داشت، ولی نخستین دسته‌بندیها در اسلام که به صورت مکتوب به دست ما رسیده، پیدایش گروهی به نام شیعه بود که هواخواه علی بن ابیطالب (ع) بودند؛ دوم گروهی که دعوی فرمانروایی و سلطنت کردند و آنان انصار پیغمبر بودند؛ و سوم گروهی که به بیعت ابوبکر بن ابی قحافه درآمدند.^۲ حتی عده‌ای راه ارتداد پیش گرفتند و به عقاید قبل از اسلام بازگشتند.

تفرق در جهان اسلام همچنان تداوم یافت و در شرایط کنونی جهان نیز به صورت نگرشهای مکتبی و گاه مسلکی ارائه شد و ادامه یافت.

برای استنادات رجوع شود به:

اقبال آشتیانی، عباس. خاندان نوبختی. تهران: طهوری، ۱۳۵۷.

۱. برای کتابهایی که به کژات و با و برایشهای مختلف به چاپ رسیده از ذکر تاریخ نشر خودداری شده است.

۲. حسن بن موسی نوبختی. فرق الشیعه نوبختی. ترجمه و تعلیقات محمد جواد مشکور. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱.

- الاشعری، علی بن اسماعیل. مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین. ترجمه محسن مؤیدی. همراه با مقدمه و تعلیقات. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- دائرة المعارف شیعه. تهران: ۱۳۴۰ (جلد).
- دهخدا، علی اکبر. لغت‌نامه. تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۰۴.
- معین، محمد. فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۰۴. (اعلام).
- دائرة المعارف فارسی. تهران: جیبی، فرانکلین، ۱۳۰۴. (۲جلد).

تشعب به مثابه پیدایش فرقه‌های فکری

شعبه‌های مذهبی در اسلام بر مبنای مکان و مسالک فکری، و نحله‌های فلسفی شکل گرفتند، و به گونه‌ای نزد مردم راه یافتند که عمدتاً فاقد زیربنای فکری، ذهنی و عقیدتی بود. از این رو است که یکی از نویسندگان معاصر ایران درباره تشعب مذهبی حتی در مورد شیعه چنین می‌گوید: «در دوران صفویه بین اخباریون، اصولیون یا مجتهدین بحث شدیدی در گرفت... که درباره احادیث و اخبار و روایات و... باید از طریق قیاس و استحسان و استصحاب و با توسل به علوم دینی مانند اصول و تفسیر و رجال و درایه درباره احکام اجتهاد کرده. رجوع شود به: طبری، احسان. برخی بررسیها درباره جهان‌بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی در ایران. تهران: ۱۳۴۸. مصباح یزدی، محمدتقی. «جایگاه فلسفه اسلامی در بین مکاتب فلسفی کنونی جهان». ویژه‌نامه رسالت به مناسبت پانزدهمین سالگرد شهادت استاد مطهری (اردیبهشت ۱۳۷۲)، ۴-۷.

ورسلی، پیترو. «نظم اجتماعی آرا و ماکس وبر» ترجمه سعید منیریان، رشد علوم اجتماعی، سال ۲، شماره ۵ (پائیز ۱۳۶۹)، ۴۰-۴۸، سال ۲ شماره ۶ و ۷ (زمستان ۱۳۶۹ و بهار ۱۳۷۰)، ۶۲-۶۶.

در دوره معاصر نیز برخوردهای فکری بین علما و فقها وجود دارد که عمدتاً حالت اجتهادی دارد و احکام ناشی از چنین برخوردهایی در رساله‌های عملیه انعکاس می‌یابد، ولی نمی‌توان از آن برداشت پیدایش فرقه‌ها و نحله‌های فکری مشخصی داشت.

ریشه‌شناسی فرقه‌های اسلامی به مثابه مذاهب

در زبان فارسی هیچ تحقیق جامعی درباره منشأ واژه‌ها و اصطلاحات «مذهب» «فرقه‌ها» و «مکتب»، «مسلک» و «مشرّب» صورت نگرفته است. اکثر نویسندگان و مورخان که در زمینه ریشه‌شناسی «فرقه» پژوهشی کرده‌اند آن را برای «مذهب»، و گاه «مذهب» را به جای فرقه‌ها به

کار برده‌اند و می‌برند، فی‌المثل ژان سواژه در مدخل تاریخ شرق اسلامی، وقتی از محیط مذهبی سخن به میان می‌آورد از معتزله، خوارج، نهضت زیدیه، تصوف، و فرقه یزیدیه‌ها یکسان نام می‌برد. مینورسکی نیز در مقاله اهل حق، هم واژه مذهب و هم واژه فرقه را برای آنها به کار می‌برد. در واقع یکی از چارچوبهای اساسی تدوین کتابشناسی فرق اسلامی، تعیین حد و مرز واژه‌ها و اصطلاحات ویژه تشعب، تذهب، فرقه‌گرایی و... است.
در این زمینه مراجعه شود به:

سواژه، ژان، مدخل تاریخ شرق اسلامی، ترجمه نوش آفرین انصاری (محقق). تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶.

مینورسکی، ولادیمیر، "اهل حق". ترجمه شاپور والی. دائرةالمعارف اسلامی. (۱۳۵۴) (منتشره در گزارشهای توسعه‌ای دانشگاه بوعلی سینا (گزارش سوم و چهارم).
اشرف، احمد. "ویژگیهای تاریخی شهر نشینی در ایران دوره اسلامی". نامه علوم اجتماعی، ۱۳۵۳، شماره ۴.

که از "مذاهب اصلی سنن، و فرقه‌های کرامتیه، معتزله، اسماعیلیه، و دیگر مذاهب" نام می‌برد. در اینجا نیز بین مذاهب و فرق تفاوتی قایل نمی‌شوند.

فرق اسلامی، مذاهب و شعبه‌های آن

گرچه همزمان با نوبختی، و گاه پاره‌ای از اسناد به زمان قبل از او نیز به فرق و مذاهب اشاره دارند، درباره فرق و شعبه‌های اسلامی منابع متعددی نگاشته‌اند که (تا مقطع کنونی) تمامی به زبان عربی بوده است و در دهه‌های اخیر پاره‌ای از آنها به زبان فارسی برگردانده شده است.

۱. اختلاف الشیعه از ابو عیسی محمد بن هارون وراق.

۲. فرق الشیعه از ابوالقاسم نصر بن صباح بلخی.

۳. البهجة از ابو المعظفر محمد بن احمد النعمی.

۴. فرق الشیعه از ابو طالب لاتباری.

۵. المقالات و الفرق از سعد بن عبدالله.

در این میان، تألیف ابوالحسن علی بن اسماعیل الأشعری (متوفی به سال ۳۲۴ هجری قمری) با عنوان مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین (ترجمه محسن مؤیدی) و فرق الشیعه نوبختی (ترجمه محمد جواد مشکور) از منابع اصلی شناخت فرق، مذاهب و شیعه‌های اسلامی هستند.

مذاهب و فرق اسلامی و پراکندگی جغرافیایی آنها

فرقه‌هایی که در اسلام پدید آمدند بر حسب قبول خط مشی سیاسی و خط مشی کلامی به احزاب و دسته‌های سیاسی و فرقه‌های کلامی می‌شوند. فرقه‌های سیاسی که بعدها به فرقه‌های مذهبی بدل شدند چهار شعبه اصلی داشته‌اند:

۱. فرقه عثمانیه یعنی انتقام جویان از خون عثمان.

۲. فرقه خوارج.

۳. فرقه مرجئه.

۴. فرقه شیعه یعنی طرفداران علی بن ابیطالب (ع).

فرقه‌های کلامی نیز به چهار شعبه اصلی تقسیم می‌شوند:

۱. فرقه کلامی قدریه.

۲. فرقه کلامی معتزله.

۳. فرقه کلامی جبریه.

۴. فرقه کلامی اشاعره.

شهرستانی صاحب ملل و نحل چهار اصل "اثبات و نفی صفات الهی"، "جبر و قدر"، "عقائد و اعمال" و "عقل و نقل" را برای شناخت فرقه‌های کلامی معتبر می‌داند.

خوارج، خوارج خود را "شُرَاطَه" می‌خواندند که به معنی فروشنده‌گان است. یعنی جان خود را برای پاداش اخروی فدا می‌کردند. فرقه‌های خوارج عبارت بودند از:

۱. ازرقه، پیروان ابو راشد نافع بن ازرق.

۲. بخدات، پیروان بخده بن عامر حنفی.

۳. بیهسیه، پیروان ابویهس هبصم بن جابر.

۴. عجارده، پیروان عبدالکریم بن عجرد.

۵. اباضیه، پیروان عبدالله بن اباض.

۶. صغریه، پیروان زیاد بن اصغر.

۷. شبیبیه، پیروان شبیب بن یزید شبیبانی.

مرجئه. این فرقه سیاسی در مقابل خوارج به پا خاستند و مذهب پیشه‌وران، زارعان، و شهرنشینان مسلمان بود و حتی در مقابل شیعه قرار گرفتند و امامت بلافضل علی (ع) پس از رسول خدا را به تأخیر انداختند. مرجئه به چهار شعبه بزرگ تقسیم می‌شوند:

۱. مرجئه خوارج.

۲. مرجئه قدریه.

۳. مرجئه جبریه.

۴. مرجئه خالص.

از بین آنها فرقه‌های فراوانی به وجود آمد:

۱. فرقهٔ مرجیان خالص یونسیه.

۲. فرقهٔ مرجیان خالص عبیدیه.

۳. فرقهٔ مرجیان خالص غسانیه.

۴. فرقهٔ مرجیان خالص یوثوبانیه.

۵. فرقهٔ مرجیان خالص تومتیه.

۶. فرقهٔ مرجیان خالص صالحیه.

عثمانیه. فرقهٔ عثمانیه دورهٔ کوتاهی پس از مرگ عثمان بن عفان را گذراندند. و با پیدایش فرقه‌های سیاسی در جهان اسلام رو به افول نهادند.

شیعه. مبانی فرقه‌های سیاسی که بعدها به فرقه‌های مذهبی بدل شدند، اصول و عقایدی است که مبانی عقیدتی داشته است و عمدهٔ این پیش‌حول و حوش "امامت" است:

۱. نخستین دسته "اهل اجماع" اند که اجماع مسلمین را در تعیین مقام امامت دخیل می‌دانند.

۲. دستهٔ طرفداران نص یا قائلین به نص جلی و قائلین به نص خفی که تعیین امامت را از

سوی پیغمبر معتبر می‌شمرند.

از بین شیعیان، نخست توأیین برآمدند که از شهادت امام حسین سخت اندوهگین بودند.

توآیین در جنگ علیه مروان، شکست خوردند و شورش آنان تیز فرو ریخت. دستهٔ دیگر از قیام

کنندگان طرفداران مختار بودند که علیه امویان به پا خاستند و در نهایت به طرفداری از محمد بن

حنفیه برخاستند و اینان را کیسانیه می‌خوانند و خود به فرق متعددی منشعب شدند:

۱. مختاریه پیروان مختار بن ابو عبید ثقفی.

۲. کوبیه، یاران ابوکوب صریر.

۳. هاشمیه که ابوهاشم را به جانشینی برگزیدند.

۴. حارثیه، از فرق اباحی.

۵. حریانیه، از یاران ابومسلم عبدالرحمن بن محمد.

۶. حریبه، فرقه‌های خرمیه و مزدکیه خود را به اینان بستند.

۷. بیانیه، یاران ابوهاشم.

۸. اسحاقیه، منسوب به اسحاق بن عمر.

۹. حیانیه، پیروان حیان سراج.

زیدیه. کسانی که قائل به امامت حسین بن علی شدند، پس از او پسرش علی بن حسین یعنی زین العابدین را امام دانستند و پس از رحلت او شیعیان حسنی و حسینی دربارهٔ جانشین وی اختلاف کردند.

زیدیه که منسوب به زید بن علی شاگرد واصل بن عطاء غزال (پیشوای معتزله) بودند پس از وی پیرو اهل اعتزال شدند. پس از آنکه از لعن شیخین اجتناب کردند به رافضی یا رافضیه اشتها یافتند.

۲. متون اسلامی در زبان فارسی

کار ترجمهٔ متون در جهان اسلام، پس از گسترش نفوذ اسلام به خارج از سر زمین حجاز به علت برخورد با فرهنگهای قومی و زبانهای غیر عربی آغاز شد. دانشمندان اسلامی در جهان اسلامی پس از آنکه به زبان دینی (عربی) آشنایی یافتند ترجمه متون غیرعربی را آغاز کردند. کلیهٔ متون غیرعربی از فلسفه، طب، ریاضی، و... به زبان عربی ترجمه و طبیعتاً اصطلاحات، واژه‌های معرب شده نیز وارد زبان عربی می‌گشت. در جهان اسلام به علت روی آوری نژاد، اقوام، ملل و خلقها به اسلام زبانهای آنان نیز در کنار زبان عربی قرار گرفتند. چنین مللی برای آشنایی با فحوا و محتوای اسلام پس از آشنایی با زبان عربی به ترجمهٔ متون اسلامی به زبانهای مادری خود پرداختند. زبان فارسی نیز از این قاعده بر کنار نماند.

ترجمهٔ متون عربی به فارسی

ایرانیان نه تنها به ترجمهٔ متون عربی به فارسی دست زدند، بلکه به تفسیر قرآن نیز پرداختند (به زبان فارسی). برای نمونه می‌توان به تفسیر قرآن پاک (نسخه‌های خطی آن به شمارهٔ ۱ در دانشگاه لاهور وجود دارد) اشاره کرد. در این راه حتی به ترجمهٔ کتاب تاریخی برای توضیح و تشریح وقایع صدر اسلام پرداختند. برای نمونه ترجمهٔ تاریخ بلعمی از سوی ابو علی محمد بن محمد بلعمی و وزیر منصور نوح سامانی از روی تاریخ کبیر ابوجعفر محمد بن جریر طبری (تاریخ طبری) است که حوادث سالهای ۱۵ تا ۱۳۲ هجری قمری را پوشش می‌دهد. ایرانیان

تنها به متون اسلامی و قرآن بسنده نکردند، بلکه ترجمهٔ کتب علمی را نیز مورد نظر قرار دادند (ترجمهٔ میزان الحکمه که در اواخر قرن هفتم تا اواخر قرن هشتم به زبان فارسی برگردانده شده است).

همان‌طور که دانشمندان اسلامی در قرون اولیهٔ اسلامی متون رومی، سریانی، فارسی... را به عربی ترجمه کردند، در چند قرن بعد عالمان ایرانی ترجمهٔ متون عربی به فارسی را سر لوحهٔ اهداف خود قرار دادند.

پیگیری واژه شناسی فرق در متون فارسی

فرهنگها و واژه‌نامه‌های فارسی-عربی و عربی-فارسی که از سوی ایرانیان تألیف شده است مبنای پیگیری واژه شناسی فرق در متون فارسی است. اساساً تألیف و تصنیف فرهنگهای فارسی-عربی و عربی-فارسی به قصد شناسایی جهان اسلام از طریق متون عربی بوده است. فرهنگها و واژه‌نامه‌های شاخص عبارتند از:

کردی نیشابوری، یعقوب بن احمد. کتاب البلغه. فرهنگ عربی و فارسی. مقابله و تصحیح متن به اهتمام مجتبی مینوی و فیروز حریرچی - تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵ (ص. ۹۱: الفوج و الفرقه: گروه)

میدانی، احمد بن محمد. السامی فی الاسامی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۴، ۲ جلد. نطنزی بدیع الزمان، حسین بن ابراهیم. المرفاة. به تصحیح جعفر سجادی - تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۴.

ابوالفضل، جیش بن ابراهیم. قانون ادب. تصحیح غلامرضا طاهر. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۴، ۲ جلد.

شیعه به مثابه مذهب رسمی ایرانیان و منابع شیعی

شیعه در زمان آل بویه و علویان و پس از آن در دورهٔ ایلخانان مورد پذیرش قرار گرفت و سلطان محمد خدا بنده به نام دوازده امام سکه زد ولی به‌طور رسمی در دورهٔ صفویه بود که به صورت مذهب رسمی ایران پذیرفته شد. مراجع و مصادر معتبر شیعه عبارتند از:

کافی، از کلینی (قرن چهارم هجری).

من لایحضره الفقیه، از ابن بابویه قمی (قرن چهارم هجری).

التهذیب، از شیخ طوسی (قرن پنجم هجری).

الاستبصار، از شیخ طوسی (قرن پنجم هجری).

تجرید العقاید، از خواجه نصیر (قرن هفتم).
 شرح تجرید، از علامه حلی (قرن هشتم).
 بحار الانوار، از محمد باقر مجلسی (قرن یازدهم).

۳. متون فارسی دربارهٔ فرق اسلامی (شیعه)

در زبان فارسی، منابع و مآخذ محدود و معدودی دربارهٔ فرق اسلامی به جا مانده است. در شرایط کنونی جهان، مطالعات و تحقیقات وسیع و متنوعی دربارهٔ مذاهب، فرقه‌ها و شیعه‌های اسلامی انجام می‌گیرد، ولی در زبان فارسی با توجه به حجم تحقیقاتی که در جهان صورت می‌گیرد، اطلاعات محدودی در دست است.

نزد ایرانیان و در زبان فارسی به علت توجه به مباحث اصلی و اساسی اسلام که از طریق علوم اسلامی و قرآنی به دست می‌آید، مسائل و مباحث مربوط به فرقه‌ها کمتر مورد توجه بوده است. ولی در عین حال این ایرانیان بودند که مطالعه و تحقیق دربارهٔ فرق اسلامی را انجام و گسترش دادند که بیشتر این گونه تحقیقات به زبان عربی انجام می‌گرفت.

متون متقدم در زبان فارسی دربارهٔ فرق اسلامی (شیعه)

از متون متقدم زبان فارسی دربارهٔ فرق اسلامی تا قرون سزوم و چهارم هجری مطالبی به دست نیامده است، و مواردی هم که صورت گرفته به زبان عربی بوده است که در دهه‌های اخیر به زبان فارسی ترجمه شده است.

متون متأخر فارسی دربارهٔ فرق اسلامی (شیعه)

در یکی دو قرن اخیر، به‌ویژه در چند دههٔ اخیر، تحقیقات مفصلی در باب فرق اسلامی (شیعه) صورت گرفته است که بیشتر آنها به فارسی ترجمه شده است. در میان آثار ترجمه شده، حجم معتابیهی به دانشمندان انگلیسی زبان، فرانسوی زبان، و روسی زبان تعلق دارد. در سالهای اخیر دانشمندان ژاپنی نیز به تحقیق دربارهٔ فرقه‌های اسلامی روی آورده‌اند که ترجمه‌ای به زبان فارسی صورت نگرفته است.

نوگرایی دربارهٔ فرق اسلامی در متون فارسی

پیدایش مسالک و نحله‌های تازهٔ فکری و حتی فرقه‌های دینی باب مباحثات را در ایران گشوده است. برخوردارها و آراء مبتنی بر ادیان و مذاهب امری رایج است و در مواردی محدود به

شکل مذهب، فرقه و مسلک مطرح می‌گردد و بیشتر این نحله‌ها شکل مکاتب فلسفی، اخلاقی و... دارند.

۴. علوم اسلامی در زبان فارسی

در بین طبقه‌بندیهای قدیمی دربارهٔ علوم اسلامی منسوب به فرقه‌های اسلامی منابع محدودی به شیعه اشاره کرده‌اند و از آن کمتر به فرقه‌های اسلامی، مذاهب اسلامی و تشعب در اسلام توجه داشته‌اند که از این میان می‌توان به طبقه‌بندیهای زیر اشاره کرد:

طبقه‌بندی مؤلف بواقیت العلوم و دراری النجوم:

۱. علوم اسلامی

الف. علم مذهبی:

- اصول دین

- اصول فقه

- خلاف

- مذهب

طبقه‌بندی فخرالدین رازی در جامع‌العلوم:

۱. علوم اسلامی

الف. علوم مذهبی:

- علم کلام

- اصول فقه

- جدل

- اخلاقیات

- مذاهب

در مجموع علوم اسلامی و حوزه‌های آن را به شرح زیر می‌توان توضیح داد:

علوم اسلامی و حوزه‌های آن

در قلمروهای اسلامی همهٔ علوم و معارف بشری که به نیازهای افراد جامعه پاسخ می‌گفت، رایج بوده است. "علوم" در حوزه‌های اسلامی یا به زبان دقیقتر حوزه‌های علوم در جهان اسلام به دو حوزهٔ بزرگ تقسیم می‌شود:

- علوم عقلی

- علوم نقلی

این طبقه بندی را طبقه بندی اعم یا کلان می توان نامید که همه علوم، دانشها و معارف را در بر می گیرد. ولی به طور اخص "علوم اسلامی" به آن دسته از معارف بشری اطلاق می شود که موضوع آنها "اصول یا فروع اسلام" است، یعنی علوم قرآنی و سنت که به شعبه ها و رشته های گوناگون چون علم قرائت، علم تفسیر، علم حدیث، علم کلام نقلی، علم فقه، علم اخلاق نقلی توزیع می گردد.

علوم قرآنی و سنت مستلزم علوم پایه ای هستند که می توان آنها را "علوم مقدمه" نامید، چون علم صرف و نحو، علم لغت و معانی و بیان و بدیع و...، علم کلام عقلی، اخلاق عقلی، حکمت الهی، منطق، اصول فقه، رجال، و درایه، و حتی ادبیات عرب که در فهم قرآن، حدیث، و تفسیر تعیین کننده است. مبدأ "علم تفسیر"، مطالعه قرآن بود، و مبدأ "علم حدیث"، نیز گردآوری و بررسی احادیث بود. با گسترش علوم تفسیری و حدیث، الهیات و حقوق یعنی دو شعبه علوم اسلامی یا "شریعت" تدوین یافت. در ابتدا الهیات، و حقوق اسلامی از یکدیگر جدا نبوده و در واقع رشته واحدی از علوم اسلامی محسوب می گشت.

در "علم حدیث" سه حوزه علمی تکوین یافت:

۱. مکتب یا حوزه مدنی (عروه بن زبیر و الزهری).
 ۲. مکتب یا حوزه عراقی (الشیبی در کوفه).
 ۳. مکتب یا حوزه شامی (دمشق).
- "علم حدیث" نیز بنا بر ماهیت "حدیث" از دو بخش مرکب بود:

۱. اسناد یا بر شمردن ناقلان حدیث.
 ۲. متن یا محتوای حدیث
- "اسناد" در "علم حدیث" شعبه ای از علوم اسلامی را ایجاد کرد که "معرفة الرجال" یا "علم رجال" نامیده می شد.

مجموعه احادیث نزد مسلمانان سنتی مذهب عبارتند از:

۱. الجامع الصحیح یا "الصحيح" تصنیف ابو عبدالله محمد التجاری
۲. الصحيح تصنیف مسلم بن حجاج نیشابوری
۳. سنن ابن ماجه قزوینی
۴. مجموعه ابوداود سجستانی به نام "سنن"
۵. الجامع الکبیر محمد ترمذی
۶. سنن تصنیف سنائی

منابع حدیث نزد شیعه عبارتند از:

۱. الکافی فی علم‌الدین تصنیف محمد بن یعقوب الکلینی
۲. من لایحضره الفقیه تصنیف ابو جعفر محمد بن علی القمی
- ۳ و ۴. تهذیب الاحکام و استبصار تصنیف محمد بن حسن الطوسی تصانیف چهارگانه شیعه را "الکتب الاربعه" می‌خوانند.

دامنه و ابعاد فرق اسلامی در ایران

سرزمین ایران به تقریب یک سرزمین شیعه مذهب است، ولی مذاهب و فرقه‌های اسلامی با پراکندگی محدود و معدود در حاشیه‌های این سرزمین و عمدتاً در بخش‌های مرزی دیده می‌شود:

- در بخش مرزی ایران با پاکستان، در استان سیستان و بلوچستان، مذاهب اهل سنت که تا حاشیه مرزی ایران با افغانستان در استان خراسان امتداد می‌یابد و زبان اینان، از ریشه زبان فارسی غربی است.
- در بخش مرزی ایران با عراق و ترکیه نیز کرده‌های اهل سنت که عمدتاً شافعی مذهب هستند دیده می‌شوند که زبان آنها کردی و باز هم از ریشه زبانهای ایرانی است.
- از فرقه‌های شیعه، اطلاعات دقیقی در دست نیست و بیشترین مردم ایران پیرو فرقه شیعه دوازده امامی هستند.

جستجو در متون فارسی درباره فرق اسلامی بر اساس علوم اسلامی

در متون فارسی، اطلاعات فراوانی درباره فرق اسلامی (شیعه) دیده می‌شود. مهمترین مأخذ درباره فرق شیعه که به زبان فارسی برگردانیده شده‌اند عبارتند از: فرق الشیعه نوبختی، خاندان نوبخت، تاریخ طبری، آفرینش و تاریخ، سلسله‌های اسلامی، بدایع الوقایع، تحفة الاحوان (در باب اصول و تشریح نکات و دقائق، مسلک فتوؤت و آداب فتیان است)، ترجمه رساله اضحویه (فصل سؤم در ابطال مذهبهای تباه)، فتوؤت نامه سلطانی (آیین فتوؤت، تشریفات و آداب ورود بدین فرقه و ...)، انس الثائین (احوال و مقامات عرفا و آداب صوفیان و معتقدات و شرح مصطلحات ایشان)، خلاصه شرح تعریف (التعرف المذهب اهل التصوف) التصفیه فی احوال المتصوفه "صوفی نامه"، ناصر خسرو و اسماعیلان و ...

تاریخ طبری: از آنجایی که وقایع مهم دوران اسلامی را بر می‌شمرد و حتی در جلد ششم کشته شدن عثمان، فرزندان و همسران عثمان، خلافت امیر مومنان علی بن ابیطالب (ع)، جنگ جمل، بیعت مردم بصره با حضرت علی (ع)، کشته شدن عمّار یاسر، کناره‌گیری خوارج از حضرت

علی(ع) و ... را بررسی می‌کند، از مهمترین منابعی است که اطلاعات فراوانی درباره فرقه‌های اسلامی (شیعه) به‌دست می‌دهد. به دلیل اهمیت کار ارزنده محمد بن جریر طبری، نویسندگان عرب کوشیدند تا ادامه کار طبری را پیگیری کنند که برای نمونه غریب بن سعد قوطبی اخبار بنی عباس را تا سال ۳۲۰ هجری قمری و کشته شدن مقتدر و خلافت القاهر را پی گرفته و این امر نیز به فارسی برگردانیده شده است.^۱

مصادر فرق اسلامی به زبان فارسی

در بین منابع موجود درباره فرقه‌های اسلامی (شیعه)، برخی از منابع شاخص و به عنوان اساس تحقیقات بعدی مورد استفاده قرار گرفته‌اند که این منابع عبارتند از:

۱. بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر. الفرق بین الفرق (ترجمه فارسی).
۲. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. الملل و النحل (ترجمه فارسی).
۳. نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه (ترجمه فارسی).
۴. فخر رازی، محمد بن عمر. مناظرات (ترجمه فارسی).
۵. ابن بابویه قمی، محمد بن علی. صفات الشیعه و فضائل الشیعه (ترجمه فارسی).
۶. امین، محسن. عیان الشیعه (ترجمه فارسی).
۷. آملی، حیدر بن علی. جامع الاسرار و منبع الانوار (ترجمه فارسی).

۵. اصول تعمیمی: ضوابط، معیارها، چارچوبها

الف. زبان: ملل و اقوام و نژادهایی که اسلام را پذیرفته‌اند به زبانهای گوناگونی تکلم می‌کنند و نوشتارهای فراوانی درباره اسلام تهیه و منتشر کرده‌اند.

ب. خط: اقوام و ملل و نژادها در کنار زبان ویژه خود به جهت نوشتاری از خطهای گوناگونی سود می‌برند: فارسی زبانان و اردو زبانان به خط عربی، ترک زبانان به خط لاتین، مسلمانان اروپایی به خط لاتین و ... می‌نویسند.

ج. مواد: نسخه‌های خطی، نسخه‌های چاپی سنگی و سربی، نسخه‌های چاپی حروف چینی و لیزری و ...، مواد چاپی غیر کتابی، مواد غیر چاپی، مواد سمعی و بصری و ... (که از جهت تدارک اطلاعات کتابشناختی باید به آنها توجه شود).

د. زمان: در مطالعه فرقه‌ها و مذاهب اسلامی، و در نفوذ اسلام در سرزمینهای پیرامونی

۱. محمد بن جریر طبری. تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده، ۱۶ جلد.

حجاز؛ و در پذیرش اسلام از سوی ملل، اقوام، نژادها و خَلقها، زمان عامل و ضابطهٔ تعیین کننده‌ای است که در تدوین کتابشناسی اسلامی دخالت دارد، و از همین راستا محدودهٔ زمانی ورود و دخالت زبانها و خطها مربوط به این اقوام روشن می‌گردد.

ه. طبقه بندی علوم: برای فراگیر بودن و جامعیت بخشیدن به کتابشناسی اسلامی، وجود یک طبقه‌بندی جامع الزامی است، و این طبقه‌بندی از طریق تحقیق و مطالعه و تفحص در طبقه‌بندیهای علوم اسلامی، طبقه‌بندیهایی که کاربرد جهانی دارند (کنگر، دیوئی، رانگاناتان و...) و طبقه‌بندی علوم دینی و مذهبی ویژه ادیان و مذاهب دیگر و... مهیا می‌گردد.

و. توصیف‌گرها و عنوانهای موضوعی: برای تعیین محتویات اسناد و مدارک مربوط به حوزه‌های اسلامی تدوین و ارائهٔ یک چارچوب دقیق برای گزینش، وضع لغات (واژه سازی)، ترکیب واژه‌ها و ارتباطات معنایی و ساختاری بین لغات، واژه‌ها و اصطلاحات، الزامی و ضروری است.

ز. ثبت و ضبط اطلاعات کتابشناختی: بر حسب نوع مواد، تهیهٔ دستور العملهایی لازم است که جهت ثبت اطلاعات کتابشناختی ضروری است.

ح. برگه آرای: دخالت زبانها و خطهای مختلف در کتابشناسی اسلامی، ارائهٔ چند نظام برگه آرای بر حسب زبان و خط را ضروری و الزامی می‌سازد (که بر حسب چارچوب و ساختار زبان و خط تدوین می‌گردد).

ط. فرقه شناسی اسلامی: از آنجا که نگرشهای متفاوت فرقه‌ها، مذاهب و... نسبت به علوم اسلامی، عبادات و آداب و مناسک وجود دارد، مطالعه و تفحص و تحقیق دربارهٔ صفات و شرایط عمومی مذاهب و فرق و تدارک فهرستی جامع و فراگیر از مذاهب و فرقه‌ها الزامی و ضروری است.

ی. ترجمه (برگردان): به دلیل ترجمهٔ متن قرآن و همراه بودن ترجمه با متن اصلی گاه به چند زبان، رعایت زبان و خط و تدوین چارچوبی برای آن الزامی است. ■